

Έτος IB' | Τεύχος 12 | 2025-26 Επιμελητής: Κώστας Α. Ζερβός
Μεταφράζουν: Λίνα Βασιλείου, Χριστόφορος Ζώνας, Ήρα-Θάλεια Κόλλια,
Ντίνια Κρούπη, Δανάη Μουστάρδα, Τίνα Ρώτα, Ανθή Σαμαρά,
Έλενα Τερζιογλου

ΕΤΗΣΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
Greek Annual
International Journal of
Psychoanalysis
2025-26

ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ 2

Εικόνα εξωφύλλου

Η εικόνα είναι υδατογραφία του Ελβετο-Γερμανού ζωγράφου Paul Klee. Φιλοτεχνήθηκε το 1920. Σήμερα βρίσκεται στην Ιερουσαλήμ, στο Μουσείο του Ισραήλ. Ο Βάλτερ Μπένγκιαμιν, ιδιοκτήτης του έργου για πολλά χρόνια θεωρούσε ότι το έργο απεικόνιζε «τον άγγελο της ιστορίας» [Wikipedia, Angelus Novus].

Στο δοκίμιο Θέσεις για την φιλοσοφία της ιστορίας, στην 9^η Θέση γράφει ο Μπένγκιαμιν:

Έτοιμη για το πέταγμα είναι η φτερούγα μου
θα ήθελα να γυρίσω πίσω
γιατί θα παρέμενα χρόνος ζωντανός
αν είχα λιγότερη ευτυχία
Gershom Scholem, Ο χαιρετισμός του Αγγέλου

Υπάρχει ένα πίνακας του Klee με το όνομα Angelus Novus. Απεικονίζει έναν άγγελο που μοιάζει να θέλει ν' απομακρυνθεί από το σημείο όπου στέκεται ακίνητος. Τα μάτια του είναι διάπλατα ανοιχτά, το στόμα του επίσης, και οι φτερούγες του απλωμένες. Αυτή τη μορφή θα πρέπει αναγκαστικά να έχει ο άγγελος της ιστορίας. Το πρόσωπο του είναι στραμμένο προς το παρελθόν. Εκεί όπου εμείς βλέπουμε μια αλυσίδα γεγονότων, αυτός βλέπει μια και μοναδική καταστροφή, που συσσωρεύει αδιάκοπα ερείπια επί ερειπίων ρίχνοντας τα στα πόδια του. Θα ήθελε να παραμείνει για λίγο, να ξυπνήσει τον νεκρούς και να συγκεντρώσει τους ηττημένους. Αλλά μια θύελλα φυσάει από τον παράδεισο και πιάνεται στα φτερά του, τόσο δυνατή που ο άγγελος δεν μπορεί πια να τα κλείσει. Η θύελλα αυτή τον ωθεί αδιάκοπα προς το μέλλον στο οποίο στρέφει την πλάτη του, ενώ ο σωρός από τα ερείπια φτάνει μπροστά του ως τον ουρανό. Η θύελλα είναι ό,τι εμείς αποκαλούμε πρόοδος.

Μετάφραση: Σπύρος Σταβέρης, Αλμανάκ, LIFO, 22.6.2015

ISSN 2241-598X

© 2025, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΡΜΟΣ

ΑΘΗΝΑ: Μαυροκορδάτου 11, Τ.Κ. 106 78
τηλ.: 210 3304196 - 210 3830604, fax: 210 3819439

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Πρασακάκη 5, Τ.Κ. 546 22
τηλ.: 2310-220992, fax: 2310-220910

e-mail: info@armosbooks.gr
παραγγελίες: orders@armosbooks.gr

www.armosbooks.gr

Περιεχόμενα

Αντί Σημειώματος του Επιμελητή:

SIGMUND FREUD, Γιατί πόλεμος; *Μετάφραση: Ήρα-Θάλεια Κόλλια* 5

ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΣΤΗ ΓΑΖΑ

Η σκέψη υπό πυρά: τι μπορεί να συνεισφέρει η ψυχανάλυση στην κατανόηση
όψεων της σύγκρουσης Ισραήλ-Παλαιστίνης και των συναισθημάτων μας
απέναντι σ' αυτή;

ELIZABETH ALLISON *Μετάφραση: Ήρα-Θάλεια Κόλλια* 19

Η ψυχανάλυση και ο πόλεμος Ισραήλ-Παλαιστίνης:

Απόψεις για τη σχέση τους,

HARRIET WOLFE *Μετάφραση: Ήρα-Θάλεια Κόλλια* 26

Προκλήσεις του αναλυτικού πλαισίου κατά τη διάρκεια του πολέμου
2023/24 στη Γάζα

FAKHRY DAVIDS *Μετάφραση: Ανθή Σαμαρά* 43

ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ 2

Επανεξετάζοντας τη Σταθερότητα του Ψυχαναλυτικού Πλαισίου
σε έναν Κόσμο που Αλλάζει

CLARA NEMAS *Μετάφραση: Ντίνια Κρούπη* 58

Πεπρωμένα του ψυχαναλυτικού πλαισίου

ANTONIO PÉREZ-SÁNCHEZ *Μετάφραση: Δανάη Μουστάρδα* 73

Το πλαίσιο ως ένα από κοινού μοιραζόμενο μεταβατικό αντικείμενο:
αναστοχασμοί επί της εξ αποστάσεως ανάλυσης/τηλε-ανάλυσης και
της κρίσης του κορονοϊού, με την χρήση ενός κλινικού παραδείγματος

BERND PÜTZ *Μετάφραση: Λίνα Βασιλείου* 96

Όταν η ανάλυση εξ αποστάσεως χρησιμοποιείται ως μια επίθεση στο πλαίσιο	
KRISTIN WHITE <i>Μετάφραση: Έλενα Τερζίογλου</i>	121

Το πλαίσιο στην ανάλυση: σχετικά με την λακανική οπτική	
PAOLA MIELI <i>Μετάφραση: Χριστόφορος Ζώνας</i>	143

ΚΛΙΝΙΚΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Πριν και μετά την πτώση: οριζόντιος και κάθετος προσανατολισμός αντικειμένου στην ανάλυση ενός ασθενούς με οργισμένα παράπονα αδικίας	
JOHN STEINER <i>Μετάφραση: Τίνα Ρώτα</i>	157

Επινοώντας την ψυχανάλυση με κάθε ασθενή	
TOMAS H. OGDEN <i>Μετάφραση: Τίνα Ρώτα</i>	184

Στην θέση του σημειώματος του επιμελητή
αποφασίσαμε να μπει το κείμενο του Φρόνντ
«Γιατί πόλεμος;», μεταφρασμένο από τα γερμανικά
από την Ήρα Κόλλια. Κ.Ζ.

«Γιατί Πόλεμος;»

Sigmund Freud

Μετάφραση Ήρα Κόλλια, ψυχολόγος, μέλος της ΕΕΨΨΠΕ

Το έτος 1931, η Μόνιμη Επιτροπή Γραμμάτων και Τεχνών της Κοινωνίας των Εθνών (Comité permanent des Lettres et des Arts de la Société des Nations) κάλεσε τη Διεθνή Επιτροπή Πνευματικής Συνεργασίας να αναλάβει την πρωτοβουλία για «την ανταλλαγή επιστολών μεταξύ εξεχόντων εκπροσώπων της πνευματικής ζωής, ανάλογη με εκείνη την ανταλλαγή ιδεών που, υπό αυτή τη μορφή, πραγματοποιούνταν πάντοτε, ιδίως κατά τις μεγάλες εποχές της ευρωπαϊκής ιστορίας· να επιλέξει προς τούτο θέματα τα οποία είναι καταλληλότερα για να υπηρετήσουν τα κοινά συμφέροντα της Κοινωνίας των Εθνών και της πνευματικής ζωής· και να δημοσιεύει περιοδικά αυτή την αλληλογραφία».

Σε εκτέλεση της απόφασης αυτής, το Διεθνές Ινστιτούτο Πνευματικής Συνεργασίας (Institut International de Coopération Intellectuelle) στο Παρίσι εξέδωσε μια σειρά με τον τίτλο «Αλληλογραφία», «Ανοιχτές επιστολές» (Correspondance, Open Letters). Το περιεχόμενο του δεύτερου τόμου της σειράς, ο οποίος κυκλοφόρησε στις αρχές του 1933 στο Παρίσι, ταυτόχρονα στη γερμανική, γαλλική και αγγλική γλώσσα, με τον τίτλο «Γιατί Πόλεμος;» (“Warum Krieg?”, “Pourquoi la guerre?”, “Why War?”) και με πνευματικά δικαιώματα του Διεθνούς Ινστιτούτου Πνευματικής Συνεργασίας, αποτελείται από μία επιστολή του Albert Einstein και την ακόλουθη επιστολή του συγγραφέα [του Φρόνντ]. Τη μετάφραση του γερμανικού πρωτοτύπου στα γαλλικά επιμελήθηκε ο Blaise Briod, ενώ τη μετάφραση στα αγγλικά πραγματοποίησε ο Stuart Gilbert.

Στην επιστολή του προς τον συγγραφέα, με ημερομηνία 30 Ιουλίου 1932, ο Albert Einstein διατύπωσε το βασικό θέμα της αλληλογραφίας με το ερώτημα: «Υπάρχει τρόπος να απελευθερωθούν οι άνθρωποι από το πεπρωμένο του πολέμου;». Κατά την άποψή του, εδώ ανακύπτουν προβλήματα που μόνο ο ψυχολόγος μπορεί να φωτίσει. Στη συνέχεια, ο Αϊνστάιν αναπτύσσει τις σκέψεις του σχετικά με το έργο της πρόληψης του πολέμου και επισημαίνει ότι η «εξωτερική, δηλαδή η οργανωτική πλευρά του προβλήματος» του φαίνεται απλή: «Τα κράτη συγκροτούν ένα νομοθετικό και ένα δικαιοδοτικό όργανο για τη διευθέτηση όλων των συγκρούσεων που ανακύπτουν μεταξύ τους» και αναλαμβάνουν την υποχρέωση να υποτάσσονται στην εξουσία αυτής της αρχής. Σε αυτό το σημείο εμφανίζεται η πρώτη δυσκολία: το δικαστήριο, ως ανθρωπίνος θεσμός, είναι τόσο περισσότερο εκτεθειμένο σε εξωθεσμικές επιρροές, όσο μικρότερη ισχύ διαθέτει. Απέχουμε ακόμη πολύ από το να διαθέτουμε έναν υπερεθνικό οργανισμό ικανό να επιβάλει την υλοποίηση των διαπιστώσεών του με απόλυτη υπακοή. Συγκεκριμένα, ο Einstein διατυπώνει τα ακόλουθα ερωτήματα: «Πώς είναι δυνατόν η προαναφερθείσα μειονότητα» (δηλαδή οι κυβερνώντες) «να κατορθώνει να καθιστά τη μάζα του λαού όργανο των επιθυμιών της, ενώ εκείνος έχει μόνο να υποφέρει και να χάσει από έναν πόλεμο;» ... «Πώς είναι δυνατόν η μάζα, με τα μέσα που προαναφέρθηκαν» (δηλαδή το γεγονός ότι η εκάστοτε άρχουσα μειονότητα έχει υπό τον έλεγχό της, πρωτίστως, το σχολείο, τον τύπο και, τις περισσότερες φορές, και τις θρησκευτικές οργανώσεις) «να μπορεί να εξάπτεται μέχρι παραφροσύνης και αυτοθυσίας;»... «Υπάρχει άραγε τρόπος να καθοδηγηθεί η ψυχική εξέλιξη των ανθρώπων έτσι ώστε να καταστούν πιο ανθεκτικοί απέναντι στις ψυχώσεις του μίσους και της εξολόθρευσης;»

Βιέννη, Σεπτέμβριος 1932

Αγαπητέ κύριε Αϊνστάιν,

Όταν πληροφορήθηκα, ότι είχατε την πρόθεση να με καλέσετε σε ανταλλαγή σκέψεων σχετικά με ένα θέμα που σας απασχολεί και το οποίο θεωρείτε άξιο να κινήσει και το ενδιαφέρον των άλλων, αποδέχθηκα πρόθυμα την πρόσκλησή σας. Περίμενα, ότι θα επιλέγατε κάποιο πρόβλημα στα όρια της σύγχρονης γνώσης, για το οποίο ο καθένας μας, ο φυσικός και ο ψυχολόγος, θα μπορούσε να χαράξει τη δική του ιδιαίτερη προσέγγιση, ώστε να συναντηθούμε, ερχόμενοι από διαφορετικές κατευθύνσεις, στο ίδιο έδαφος. Ακολούθως με εξέπληξε το ερώτημά σας για το τι μπορεί να γίνει, ώστε να αποτραπεί η συμφορά του πολέμου από την ανθρωπότητα. Αρχικά τρώμαξα εξαιτίας της δικής μου –παραλίγο θα έλεγα λόγω της

δικής μας αναρμοδιότητας– εφόσον αυτό μου φάνηκε ότι αποτελεί ένα πρακτικό καθήκον που ανήκει στους πολιτικούς ηγέτες. Στη συνέχεια, όμως, κατάλαβα ότι δεν θέσατε το ερώτημα ως φυσικός επιστήμονας ή ως φυσικός, αλλά ως ανθρωπιστής, ανταποκρινόμενος στο κάλεσμα της Κοινωνίας των Εθνών, όπως ακριβώς ο εξερευνητής των Πόλων Fridtjof Nansen είχε αναλάβει, ύστερα από παρόμοια έκκληση, να προσφέρει βοήθεια στους πεινασμένους και τους ξεριζωμένους από τον Παγκόσμιο Πόλεμο. Αναλογίστηκα επίσης ότι δεν μου ζητείται να διατυπώσω πρακτικές προτάσεις, αλλά απλώς να εκθέσω πώς παρουσιάζεται το πρόβλημα της πρόληψης του πολέμου από ψυχολογική άποψη.

Ωστόσο, ακόμη και γι' αυτό έχετε ήδη πει τα περισσότερα στην επιστολή σας. Θα έλεγα ότι μου πήρατε τον άνεμο από τα πανιά. Παρ' όλα αυτά, ευχαρίστως ακολουθώ την πορεία που εσείς χαράξατε και αρκούμαι να επιβεβαιώσω όσα υποστηρίζετε, αναπτύσσοντάς τα διεξοδικότερα, σύμφωνα με τις γνώσεις μου ή τις υποθέσεις μου.

Ξεκινάτε από τη σχέση μεταξύ δικαίου και ισχύος. Αυτό αποτελεί ασφαλώς το σωστό σημείο εκκίνησης για την έρευνά μας. Θα μου επιτρέπατε να αντικαταστήσω τη λέξη «ισχύ» με την εντονότερη και σκληρότερη λέξη «βία»; Σήμερα το δίκαιο και η βία θεωρούνται αντίθετες έννοιες. Είναι εύκολο να δείξει κανείς ότι το ένα προήλθε από το άλλο και αν ανατρέξουμε στις απαρχές της ανθρώπινης ιστορίας για να δούμε πώς συνέβη αυτό για πρώτη φορά, η λύση του προβλήματος προκύπτει αβίαστα. Συγχωρήστε με, ωστόσο, αν στη συνέχεια εκθέσω πράγματα ευρέως γνωστά και αποδεκτά σαν να ήταν καινούργια· η συνοχή του συλλογισμού μου το επιβάλλει.

Οι συγκρούσεις συμφερόντων μεταξύ των ανθρώπων επιλύονται επί της αρχής με την άσκηση βίας. Έτσι συμβαίνει σε ολόκληρο το ζωικό βασίλειο, από το οποίο ο άνθρωπος δεν θα έπρεπε να εξαιρεί τον εαυτό του. Βέβαια στον άνθρωπο προστίθενται και οι συγκρούσεις απόψεων, οι οποίες φτάνουν μέχρι τα υψηλότερα επίπεδα της αφηρημένης σκέψης και φαίνεται να απαιτούν διαφορετικές μεθόδους επίλυσης. Αυτό, όμως, αποτελεί μια μεταγενέστερη επιπλοκή. Στις απαρχές, σε μια μικρή ανθρώπινη ομάδα, αποφάσιζε η μεγαλύτερη μυϊκή δύναμη σε ποιον θα ανήκε κάτι ή ποιανού η βούληση θα επικρατούσε. Η μυϊκή δύναμη σύντομα ενισχύεται και στη συνέχεια αντικαθίσταται από τη χρήση εργαλείων. Νικάει εκείνος που διαθέτει καλύτερα όπλα ή ξέρει να τα χρησιμοποιεί αποτελεσματικότερα. Με την εισαγωγή των όπλων, η πνευματική υπεροχή αρχίζει ήδη να καταλαμβάνει τη θέση της ωμής μυϊκής δύναμης. Ωστόσο, ο τελικός σκοπός της σύγκρουσης παραμένει ο ίδιος, δηλαδή, η μία πλευρά πρέπει, μέσω της βλάβης που υφίσταται και της παράλυ-

σης των δυνάμεών της, να εξαναγκαστεί να εγκαταλείψει τις αξιώσεις της ή την αντίστασή της. Αυτό επιτυγχάνεται με τον πληρέστερο τρόπο, όταν η βία εξαλείφει οριστικά τον αντίπαλο, δηλαδή όταν τον σκοτώνει. Η θανάτωση του αντιπάλου παρουσιάζει δύο πλεονεκτήματα: αφενός, δεν μπορεί πλέον να επαναλάβει την αντίστασή του σε κάποια μεταγενέστερη στιγμή και αφετέρου, η μοίρα του λειτουργεί αποτρεπτικά για όσους θα μπορούσαν να ακολουθήσουν το παράδειγμά του. Άλλωστε, η θανάτωση του εχθρού ικανοποιεί μια ενστικτώδη ορμή, στην οποία θα χρειαστεί να αναφερθούμε αργότερα. Η πρόθεση εξόντωσης μπορεί να ανασταλεί από τη σκέψη ότι ο εχθρός μπορεί να αξιοποιηθεί για χρήσιμες υπηρεσίες, εφόσον διατηρηθεί στη ζωή υπό καθεστώς εκφοβισμού και υποταγής. Στην περίπτωση αυτή, η βία αρκείται στην υποδούλωσή του αντί να τον θανατώσει. Αυτή είναι η απαρχή της επιείκειας προς τον εχθρό, όμως, ο νικητής είναι αναγκασμένος από κει και πέρα να υπολογίζει τη λανθάνουσα επιθυμία εκδίκησης του ηττημένου και, κατά συνέπεια, να θυσιάζει ένα μέρος της δικής του ασφάλειας.

Αυτή λοιπόν είναι η αρχική κατάσταση: η κυριαρχία της μεγαλύτερης δύναμης, είτε πρόκειται για ωμή φυσική ισχύ, είτε για βία που υποστηρίζεται από διανοητική υπεροχή. Γνωρίζουμε ότι κατά την πορεία της ανθρώπινης εξέλιξης αυτό το καθεστώς μεταβλήθηκε. Υπήρξε μια μετάβαση από τη βία στο δίκαιο. Ποιος ήταν όμως αυτός ο δρόμος; Κατά τη γνώμη μου, υπήρξε μόνο ένας. Διαμορφώθηκε μέσα από το γεγονός ότι η μεγαλύτερη ισχύς του Ενός μπόρεσε να εξουδετερωθεί από τη συνένωση πολλών αδυνάτων. «L'union fait la force» (Η ένωση φέρνει δύναμη). Η βία κάμπτεται από την ένωση, και η ισχύς εκείνων που ενώνονται συνιστά πλέον το δίκαιο, σε αντίθεση με τη δύναμη του μεμονωμένου ατόμου. Βλέπουμε, επομένως, ότι το δίκαιο είναι η ισχύς μιας κοινότητας. Παραμένει πάντοτε μια μορφή βίας, έτοιμη να στραφεί εναντίον κάθε ατόμου που της αντιτίθεται. Χρησιμοποιεί τα ίδια μέσα και επιδιώκει τους ίδιους σκοπούς. Η διαφορά έγκειται μόνο στο ότι πλέον δεν επιβάλλεται η ισχύς ενός μεμονωμένου ατόμου, αλλά εκείνη της κοινότητας. Προκειμένου να πραγματοποιηθεί όμως αυτή η μετάβαση από τη βία στο νέο δίκαιο, πρέπει να εκπληρωθεί μια ψυχολογική προϋπόθεση. Η ένωση των πολλών πρέπει να είναι σταθερή και διαρκής. Αν σχηματιζόταν μόνο για την αντιμετώπιση ενός πανίσχυρου αντιπάλου και διαλυόταν αμέσως μετά την ανατροπή του, τότε δεν θα είχε επιτευχθεί τίποτε. Ο επόμενος που θα θεωρούσε τον εαυτό του ισχυρότερο θα επιδίωκε και πάλι να επιβάλει την κυριαρχία της βίας, και το ίδιο παιχνίδι θα επαναλαμβανόταν επ' άπειρον. Η κοινότητα οφείλει επομένως να διατηρείται ως μόνιμος θεσμός· να οργανώνεται, να θεσπίζει κανόνες που θα προλαμβάνουν τις

απειλητικές εξεγέρσεις και να συγκροτεί όργανα επιφορτισμένα με τον έλεγχο της εφαρμογής των κανόνων, δηλαδή των νόμων, καθώς και με την άσκηση της νόμιμης βίας, όπου αυτή απαιτείται. Μέσα από την αναγνώριση αυτής της κοινότητας συμφερόντων, αναπτύσσονται μεταξύ των μελών μιας ενωμένης ανθρώπινης ομάδας συναισθηματικοί δεσμοί, αισθήματα κοινοτικής συνοχής, στα οποία εδράζεται η πραγματική της δύναμη.

Νομίζω ότι με αυτά έχουν ήδη τεθεί όλα τα ουσιώδη στοιχεία: η υπέρβαση της βίας μέσω της μεταβίβασης της ισχύος σε μια ευρύτερη ενότητα, η οποία διατηρείται συνεκτική χάρη στους συναισθηματικούς δεσμούς των μελών της. Όλα τα υπόλοιπα αποτελούν απλώς ανάπτυξη και επανάληψη αυτής της βασικής ιδέας. Οι συνθήκες είναι απλές στο βαθμό που η κοινότητα αποτελείται από έναν αριθμό ισοδύναμων ατόμων. Οι νόμοι αυτής της ένωσης καθορίζουν τότε σε ποιο βαθμό κάθε άτομο οφείλει να παραιτηθεί από την προσωπική του ελευθερία να ασκεί τη δύναμή του με βίαιο τρόπο, προκειμένου να διασφαλίζεται μια ασφαλής συμβίωση. Ωστόσο, μια τέτοια κατάσταση ισορροπίας μπορεί να υπάρξει μόνο θεωρητικά. Στην πραγματικότητα, η κατάσταση περιπλέκεται από το γεγονός, ότι η κοινότητα περιλαμβάνει εξαρχής στοιχεία άνισης ισχύος: άντρες και γυναίκες, γονείς και παιδιά, και σύντομα, ως αποτέλεσμα του πολέμου και της υποδούλωσης, νικητές και ηττημένους, οι οποίοι μετατρέπονται σε κυρίους και δούλους. Το δίκαιο της κοινότητας καθίσταται τότε έκφραση των άνισων σχέσεων ισχύος που επικρατούν στο εσωτερικό της. Οι νόμοι θεσπίζονται από τους κυρίαρχους προς όφελός τους, ενώ στους υποταγμένους αναγνωρίζονται ελάχιστα δικαιώματα. Από εκείνο το σημείο και έπειτα εμφανίζονται στο εσωτερικό της κοινότητας δύο πηγές αστάθειας του νόμου, και κινητήριες δυνάμεις της εξέλιξης του δικαίου. Η πρώτη είναι οι προσπάθειες ορισμένων από τους κυρίαρχους να υπερβούν τους περιορισμούς που ισχύουν για όλους, δηλαδή να εγκαταλείψουν την κυριαρχία του δικαίου και να επανέλθουν στην κυριαρχία της βίας. Η δεύτερη είναι οι αδιάκοπες προσπάθειες των καταπιεσμένων να αποκτήσουν μεγαλύτερη ισχύ και να επιτύχουν την αναγνώριση αυτής της μεταβολής μέσα από τον νόμο, δηλαδή να προωθήσουν ένα ίσο δίκαιο για όλους έναντι του άνισου δικαίου.

Αυτή η δεύτερη τάση αποκτά ιδιαίτερη σημασία όταν, στο εσωτερικό της κοινότητας, μεταβάλλονται πραγματικά οι συσχετισμοί ισχύος, όπως μπορεί να συμβεί σε ποικίλες ιστορικές στιγμές. Στην περίπτωση αυτή, το δίκαιο μπορεί να προσαρμοστεί σταδιακά στις νέες σχέσεις δύναμης. Συχνότερα, όμως, η άρχουσα τάξη δεν είναι διατεθειμένη να λάβει υπόψη της αυτή τη μεταβολή. Τότε ξεσπούν εξεγέρσεις και εμφύλιοι πόλεμοι,

δηλαδή επέρχεται μια προσωρινή αναστολή της ισχύος του δικαίου και νέες αναμετρήσεις βίας, από την έκβαση των οποίων προκύπτει μια νέα έννομη τάξη. Υπάρχει και μια άλλη πηγή μεταβολής του δικαίου, η οποία εκδηλώνεται αποκλειστικά με ειρηνικό τρόπο. Πρόκειται για την πολιτισμική εξέλιξη των μελών της κοινότητας. Ωστόσο, αυτό το ζήτημα ανήκει σε ένα διαφορετικό πλαίσιο συζήτησης, το οποίο πρέπει να ληφθεί υπόψη αργότερα.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι ακόμη και στο εσωτερικό μιας οργανωμένης κοινότητας δεν έχει εξαλειφθεί η βίαιη επίλυση των συγκρούσεων συμφερόντων. Όμως, οι ανάγκες και τα κοινά σημεία που απορρέουν από τη συμβίωση στον ίδιο χώρο ευνοούν την ταχεία λήξη τέτοιων συγκρούσεων και καθιστούν ολοένα πιθανότερη την ειρηνική επίλυσή τους κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις. Μια ματιά στην ιστορία της ανθρωπότητας μας αποκαλύπτει μια αδιάκοπη ακολουθία συγκρούσεων ανάμεσα σε μία κοινότητα ή ανάμεσα σε μία και περισσότερες άλλες, ανάμεσα σε μεγαλύτερες και μικρότερες οντότητες, πόλεις, περιοχές, φυλές, λαούς, πλούσιους, οι οποίες σχεδόν πάντοτε κρίνονταν με τη δοκιμασία του πολέμου. Αυτοί οι πόλεμοι κατέληγαν είτε στη λεηλασία, είτε στην πλήρη υποταγή και κατάκτηση της μίας πλευράς από την άλλη. Δεν είναι δυνατόν να αξιολογηθούν όλοι οι κατακτητικοί πόλεμοι με τον ίδιο τρόπο. Ορισμένοι, όπως εκείνοι των Μογγόλων και των Τούρκων, προκάλεσαν μόνο συμφορές. Άλλοι, αντίθετα, συνέβαλαν στη μετατροπή της βίας σε δίκαιο, καθώς δημιούργησαν μεγαλύτερες ενότητες, στο εσωτερικό των οποίων έπαψε η άσκηση βίας και ένα νέο νομοθετικό σύστημα ύφανε τις συγκρούσεις. Έτσι, οι κατακτήσεις των Ρωμαίων προσέφεραν στις χώρες της Μεσογείου το πολύτιμο αγαθό της Pax Romana (Ρωμαϊκή Ειρήνη). Αντίστοιχα, η επεκτατική πολιτική των Γάλλων βασιλέων οδήγησε στη δημιουργία μιας ειρηνικά ενοποιημένης και ακμάζουσας Γαλλίας. Όσο παράδοξο κι αν ακούγεται, οφείλει κανείς να παραδεχθεί, ότι ο πόλεμος δεν αποτελεί εκ των προτέρων ακατάλληλο μέσο για την εγκαθίδρυση της πολυπόθητης «αιώνιας ειρήνης», επειδή είναι σε θέση να δημιουργήσει εκείνες τις μεγάλες ενότητες μέσα στις οποίες μια ισχυρή κεντρική εξουσία καθιστά αδύνατους νέους πολέμους. Ωστόσο ο πόλεμος δεν μπορεί τελικά να υπηρετήσει αυτόν τον σκοπό, καθώς οι κατακτήσεις, κατά κανόνα, δεν έχουν μόνιμα αποτελέσματα. Οι δημιουργηθείσες ενότητες διαλύονται εκ νέου, συνήθως επειδή τα μέρη που ενώθηκαν διά της βίας στερούνται εσωτερικής συνοχής. Άλλωστε, οι κατακτήσεις κατόρθωσαν έως τώρα να δημιουργήσουν μόνο μερικές, έστω και μεγαλύτερες, ενώσεις, των οποίων οι μεταξύ τους συγκρούσεις προκαλούσαν ακόμη περισσότερο τη βίαιη επίλυση. Έτσι, το συνολικό αποτέλεσμα όλων

αυτών των πολεμικών προσπαθειών υπήρξε μόνο, ότι η ανθρωπότητα αντάλλαξε τους πολυάριθμους, σχεδόν αδιάκοπους μικρούς πολέμους με σπανιότερους, αλλά πολύ πιο καταστροφικούς, μεγάλους πολέμους.

Αν εφαρμόσουμε αυτή τη διαπίστωση στη δική μας εποχή, καταλήγουμε στο ίδιο συμπέρασμα, στο οποίο εσείς φθάσατε με συντομότερο δρόμο. Η ασφαλής πρόληψη των πολέμων είναι εφικτή μόνο εφόσον οι άνθρωποι συμφωνήσουν να εγκαθιδρύσουν μια κεντρική εξουσία, στην οποία θα ανατεθεί η δικαστική κρίση για όλες τις συγκρούσεις συμφερόντων. Εδώ συνυπάρχουν προφανώς δύο προϋποθέσεις: αφενός, να δημιουργηθεί μια τέτοια υπερεθνική αρχή και, αφετέρου, να της παραχωρηθεί η αναγκαία εξουσία. Καμία προϋπόθεση από μόνη της δεν θα ήταν επαρκής. Η Κοινωνία των Εθνών σχεδιάστηκε ακριβώς ως μια τέτοια ανώτερη αρχή. Η δεύτερη προϋπόθεση όμως δεν έχει εκπληρωθεί. Η Κοινωνία των Εθνών δεν διαθέτει δική της ισχύ και μπορεί να την αποκτήσει μόνο, εάν τα μέλη της νέας αυτής ένωσης, δηλαδή τα επιμέρους κράτη, της εκχωρήσουν ένα μέρος της δικής τους εξουσίας. Προς το παρόν, όμως, ελάχιστες είναι οι ενδείξεις ότι κάτι τέτοιο είναι πιθανό να συμβεί. Θα ήταν πάντως άδικο να αντιμετωπίσει κανείς το θεσμό της Κοινωνίας των Εθνών χωρίς κατανόηση, αν δεν γνώριζε ότι πρόκειται για ένα εγχείρημα, το οποίο η ιστορία της ανθρωπότητας έχει επιχειρήσει σπάνια, ίσως μάλιστα ποτέ έως τώρα σε τόσο μεγάλη κλίμακα. Πρόκειται για μια προσπάθεια να αποκτηθεί η αυθεντία, δηλαδή η δεσμευτική επιρροή, η οποία έως τώρα στηρίζονταν στην κατοχή της ισχύος, μέσω της επίκλησης ορισμένων ιδεωδών και κοινών αξιών. Ακούσαμε ποια είναι τα στοιχεία που συγκρατούν μια κοινότητα ενωμένη: ο καταναγκασμός που ασκεί η βία και οι συναισθηματικοί δεσμοί μεταξύ των μελών της, οι οποίοι, στην τεχνική ορολογία της ψυχανάλυσης, ονομάζονται ταυτίσεις. Αν το πρώτο στοιχείο εκλείψει, τότε είναι πιθανό, το δεύτερο να αρκεί για να διατηρηθεί την ενότητα της κοινότητας. Οι ιδέες αυτές αποκτούν, βέβαια μόνο τότε σημασία, όταν εκφράζουν ουσιώδη κοινά στοιχεία που συμμερίζονται τα μέλη της κοινότητας. Το ερώτημα που τίθεται είναι πόσο ισχυρές μπορούν να αποδειχθούν. Η ιστορία διδάσκει ότι πράγματι άσκησαν επιρροή. Η πανελλήνια ιδέα, για παράδειγμα, δηλαδή η συνείδηση των Ελλήνων ότι αποτελούσαν κάτι ανώτερο από τους γειτονικούς βαρβάρους, η οποία εκφράστηκε τόσο έντονα μέσα από τις Αμφικτυονίες, τα μαντεία και τους πανελλήνιους αγώνες, υπήρξε αρκετά ισχυρή, ώστε να αμβλύνει τις συνήθειες του πολέμου μεταξύ των Ελλήνων. Προφανώς δεν ήταν όμως αρκετή, ώστε να αποτρέψει τις πολεμικές συγκρούσεις ανάμεσα στα επιμέρους ελληνικά κράτη, ούτε καν για να εμποδίσει μία πόλη ή μία συμμαχία πόλεων να συμμαχήσει με τον Πέρση εχθρό προς

αφανισμό ενός αντίπαλου. Εξίσου ανεπαρκές αποδείχθηκε και το κοινό χριστιανικό αίσθημα. Παρά τη μεγάλη του δύναμη, δεν εμπόδισε, κατά την εποχή της Αναγέννησης, τα μικρά και μεγάλα χριστιανικά κράτη να ζητούν, στους μεταξύ τους πολέμους, τη βοήθεια του σουλτάνου. Ούτε στη δική μας εποχή υπάρχει κάποια ιδέα στην οποία θα μπορούσε να αποδοθεί μια τόσο ισχυρή ενοποιητική αυθεντία. Είναι, άλλωστε, ολοφάνερο ότι τα εθνικά ιδεώδη, τα οποία σήμερα κυριαρχούν στα έθνη, ωθούν προς την αντίθετη κατεύθυνση. Υπάρχουν ορισμένοι που προβλέπουν ότι μόνο η καθολική επικράτηση της μπολσεβικικής κοσμοθεωρίας θα μπορούσε να θέσει τέλος στους πολέμους. Ωστόσο, απέχουμε ακόμη πολύ από έναν τέτοιο στόχο και ίσως αυτός να ήταν δυνατό να επιτευχθεί μόνο έπειτα από φοβερούς εμφύλιους πολέμους. Φαίνεται λοιπόν, ότι η προσπάθεια να αντικατασταθεί η πραγματική ισχύς από τη δύναμη των ιδεών είναι, τουλάχιστον προς το παρόν, καταδικασμένη σε αποτυχία. Πρόκειται για ένα σφάλμα στον συλλογισμό, όταν παραβλέπεται, ότι το δίκαιο είχε αρχικά ως θεμέλιό του την ωμή βία και ότι ακόμη και σήμερα δεν μπορεί να υποστηριχτεί χωρίς τη χρήση της βίας.

Μπορώ τώρα να περάσω σε έναν άλλο συλλογισμό της επιστολής σας. Εκφράζετε την απορία, ότι είναι πολύ εύκολο οι άνθρωποι να ενθουσιαστούν με τον πόλεμο και υποθέτετε ότι μέσα τους δρα κάτι, μια ορμή προς το μίσος και την καταστροφή, η οποία ανταποκρίνεται σε κάθε υποκίνηση προς αυτή την κατεύθυνση. Και πάλι, δεν μπορώ παρά να συμφωνήσω απολύτως μαζί σας. Πιστεύουμε ότι πράγματι υπάρχει μια τέτοια ορμή και, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, έχουμε καταβάλει μεγάλες προσπάθειες για να μελετήσουμε τις εκδηλώσεις της. Επιτρέψτε μου, με την ευκαιρία αυτή, να σας εκθέσω συνοπτικά ένα μέρος της θεωρίας των ενορμήσεων, στην οποία καταλήξαμε στην ψυχάνάλυση ύστερα από μακρά περίοδο αναζητήσεων και αμφιταλαντεύσεων. Υποθέτουμε ότι οι άνθρωπινες ενορμήσεις είναι ουσιαστικά δύο ειδών. Από τη μία πλευρά βρίσκονται εκείνες που επιδιώκουν να διατηρούν και να ενώνουν. Τις ονομάζουμε ερωτικές ενορμήσεις, σύμφωνα με την έννοια του Έρωτα στο Συμπόσιο του Πλάτωνα ή σεξουαλικές ενορμήσεις, επεκτείνοντας συνειδητά την κοινή σημασία του όρου σεξουαλικότητα. Από την άλλη πλευρά βρίσκονται οι ενορμήσεις που επιδιώκουν την καταστροφή και τον θάνατο. Αυτές τις συγκεντρώνουμε κάτω από τις ονομασίες επιθετική ενόρμηση ή ενόρμηση καταστροφής. Όπως βλέπετε, πρόκειται ουσιαστικά για μια θεωρητική διατύπωση της πασίγνωστης αντίθεσης ανάμεσα στην αγάπη και το μίσος, η οποία ίσως συνδέεται πρωταρχικά με την πολικότητα ανάμεσα στην έλξη και την άπωση, μια πολικότητα που διαδραματίζει σημαντικό ρόλο και στο δικό σας επιστημονικό πεδίο.

Ας μην προχωρήσουμε όμως πολύ γρήγορα σε αξιολογικές κρίσεις περί καλού και κακού. Η καθεμία από αυτές τις ενορμήσεις είναι εξίσου αναγκαία με την άλλη. Από τη συνεργασία, αλλά και την αντιπαράθεσή τους, προέρχονται όλες οι εκδηλώσεις της ζωής. Φαίνεται, μάλιστα, ότι σχεδόν ποτέ μία ενόρμηση του ενός είδους δεν δρα απομονωμένα. Είναι πάντοτε συνδεδεμένη ή, όπως λέμε στην ψυχανάλυση, σε μίξη με μια ορισμένη ποσότητα της άλλης, η οποία τροποποιεί τον σκοπό της ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, καθιστά δυνατή την επίτευξή του. Έτσι, για παράδειγμα, η ενόρμηση της αυτοσυντήρησης είναι αναμφίβολα ερωτικής φύσης. Παρ' όλα αυτά, χρειάζεται να έχει στη διάθεσή της και την επιθετικότητα, προκειμένου να μπορέσει να πραγματώσει τον σκοπό της. Κατά τον ίδιο τρόπο, και η ερωτική ενόρμηση που κατευθύνεται προς τα αντικείμενα χρειάζεται ένα συμπλήρωμα από την ενόρμηση κυριαρχίας, προκειμένου να μπορέσει πραγματικά να κατακτήσει το αντικείμενό της. Η δυσκολία να απομονώσουμε τις δύο αυτές κατηγορίες ενορμήσεων από τις εκδηλώσεις τους, υπήρξε ακριβώς ο λόγος που για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα εμπόδισε την κατανόησή τους.

Αν θελήσετε να με ακολουθήσετε λίγο ακόμη, θα δείτε ότι οι ανθρώπινες πράξεις παρουσιάζουν μια επιπλέον περιπλοκή άλλου είδους. Πολύ σπάνια μια πράξη αποτελεί το αποτέλεσμα μιας και μόνης ενορμητικής ώθησης, η οποία, άλλωστε, αποτελεί ήδη από μόνη της σύνθεση του Έρωτα και της Καταστροφής. Συνήθως απαιτείται η σύμπτωση πολλών κινήτρων, οργανωμένων με παρόμοιο τρόπο, ώστε να καταστεί δυνατή μια συγκεκριμένη πράξη. Ένας συνάδελφός σας είχε ήδη επισημάνει αυτή την πραγματικότητα. Πρόκειται για τον Georg Christoph Lichtenberg, καθηγητή Φυσικής στο Πανεπιστήμιο του Göttingen κατά την εποχή των Γερμανών κλασικών. Ίσως, όμως, υπήρξε ακόμη σημαντικότερος ως ψυχολόγος παρά ως φυσικός. Εκείνος επινόησε το λεγόμενο «ρόδο των κινήτρων» (*Motivenrose*), γράφοντας: «Τα κίνητρα για τα οποία κάνει κανείς κάτι θα μπορούσαν να ταξινομηθούν όπως οι τριάντα δύο άνεμοι και τα ονόματά τους σχηματίζονται με τον ανάλογο τρόπο. Για παράδειγμα: ψωμί-ψωμί-δόξα ή δόξα-δόξα-ψωμί.» Όταν λοιπόν οι άνθρωποι καλούνται να συμμετάσχουν σε έναν πόλεμο, είναι πιθανό να ανταποκρίνονται μέσα τους συγχρόνως πολλά διαφορετικά κίνητρα: ευγενή και ταπεινά, άλλα για τα οποία γίνεται δημόσια λόγος και άλλα που παραμένουν αποσιωπημένα. Δεν υπάρχει λόγος να τα αποκαλύψουμε όλα. Ανάμεσά τους βρίσκεται ασφαλώς και η ευχαρίστηση που προσφέρει η επιθετικότητα και η καταστροφή. Οι αμέτρητες ωμότητες της ιστορίας και της καθημερινής ζωής επιβεβαιώνουν τόσο την ύπαρξή της, όσο και τη δύναμη αυτής της ορμής. Η σύνδεση αυτών των καταστροφικών τάσεων με άλλες,

ερωτικές ή ιδεολογικές επιδιώξεις, διευκολύνει φυσικά την ικανοποίησή τους. Ορισμένες φορές, όταν πληροφορούμαστε για τις φρικαλεότητες της ιστορίας, έχουμε την εντύπωση, ότι τα ιδεολογικά κίνητρα χρησίμευσαν απλώς ως προσχήματα για να καλύψουν τις καταστροφικές επιθυμίες. Άλλες φορές, όταν ακούμε για ωμότητες που τελέστηκαν στην ανθρώπινη ιστορία, έχουμε την εντύπωση ότι τα ιδεολογικά κίνητρα αποτέλεσαν δικαιολογία και άλλες φορές, όπως για παράδειγμα αναφορικά με τις ακρότητες της Ιεράς Εξέτασης, πιστεύουμε ότι τα ιδεολογικά κίνητρα κυριάρχησαν στη συνείδηση των δραστών, ενώ οι καταστροφικές ενορμήσεις τους παρείχαν ασυνείδητη ενίσχυση. Και οι δύο αυτές εκδοχές είναι πιθανές.

Έχω κάποιους ενδοιασμούς, μήπως καταχραστώ το ενδιαφέρον σας, το οποίο στρέφεται στην πρόληψη του πολέμου και όχι στις θεωρίες μας. Παρ' όλα αυτά, θα ήθελα να σταθώ για λίγο ακόμη στην ενόρμηση της καταστροφής, της οποίας η δημοτικότητα απέχει πολύ από τη σημασία που πραγματικά έχει. Με λίγη θεωρητική τόλμη καταλήξαμε στην άποψη, ότι αυτή η ενόρμηση δρα στο εσωτερικό κάθε ζωντανού οργανισμού και τείνει να τον οδηγήσει στη διάλυση, να επαναφέρει δηλαδή τη ζωή στην κατάσταση της άψυχης ύλης. Υπό αυτή την έννοια, άξιζε πραγματικά να ονομαστεί ενόρμηση θανάτου, ενώ οι ερωτικές ενορμήσεις αντιπροσωπεύουν τις δυνάμεις που υπηρετούν τη ζωή. Η ενόρμηση θανάτου μετατρέπεται σε ενόρμηση καταστροφής, όταν, με τη βοήθεια ειδικών οργάνων, στρέφεται προς τα έξω, εναντίον των αντικειμένων. Με αυτόν τον τρόπο, ο ζωντανός οργανισμός διατηρεί, κατά μια έννοια, τη δική του ζωή καταστρέφοντας μια ξένη. Ένα μέρος, όμως, της ενόρμησης θανάτου εξακολουθεί να δρα στο εσωτερικό του οργανισμού. Προσπαθήσαμε να ερμηνεύσουμε μια ολόκληρη σειρά φυσιολογικών και παθολογικών φαινομένων ως αποτέλεσμα αυτής της εσωτερίκευσης της καταστροφικής ενόρμησης. Φθάσαμε μάλιστα μέχρι το σημείο να διαπράξουμε την «αίρεση» να εξηγήσουμε ακόμη και τη γένεση της συνείδησης ως συνέπεια αυτής της στροφής της επιθετικότητας προς τα μέσα. Καταλαβαίνετε λοιπόν, ότι η διαδικασία αυτή δεν είναι καθόλου ακίνδυνη, όταν λαμβάνει υπερβολικές διαστάσεις. Αντίθετα, είναι ευθέως επιβλαβής για την υγεία. Αντίθετα, η διοχέτευση αυτών των ενορμητικών δυνάμεων προς την καταστροφή στον εξωτερικό κόσμο λειτουργεί ως εκτόνωση για τον οργανισμό και έχει ευεργετικό αποτέλεσμα. Αυτό ας χρησιμεύσει ως μια βιολογική εξήγηση ή, αν θέλετε, ως μια βιολογική δικαιολογία, όλων εκείνων των άσχημων και επικίνδυνων τάσεων εναντίον των οποίων αγωνιζόμαστε. Οφείλουμε να παραδεχθούμε, ότι οι τάσεις αυτές βρίσκονται πλησιέστερα στη φύση από ό,τι η αντίστασή μας απέναντί

τους, κάτι για το οποίο οφείλουμε να αναζητήσουμε μια εξήγηση. Ίσως σας δημιουργείται η εντύπωση, ότι οι θεωρίες μας αποτελούν ένα είδος μυθολογίας και μάλιστα, στην προκειμένη περίπτωση, όχι ιδιαίτερα ευχάριστης. Αλλά μήπως, κάθε φυσική επιστήμη δεν καταλήγει, τελικά, σε μια παρόμοια μορφή μυθολογίας; Δεν συμβαίνει άραγε το ίδιο και στη σημερινή φυσική;

Από όσα προηγήθηκαν μπορούμε να συναγάγουμε για τους σκοπούς της παρούσας συζήτησης, ότι δεν υπάρχει καμία ρεαλιστική προοπτική να εξαλειφθούν ολοκληρωτικά οι επιθετικές τάσεις του ανθρώπου. Λέγεται ότι υπάρχουν σε ορισμένες ευνοημένες περιοχές της Γης, όπου η φύση προσφέρει άφθονα όλα όσα χρειάζεται ο άνθρωπος, λαοί που ζουν με πραότητα και στους οποίους ο εξαναγκασμός και η επιθετικότητα είναι άγνωστα. Δυσκολεύομαι να το πιστέψω και θα ήθελα πολύ να μάθω περισσότερα για αυτούς τους ευτυχείς ανθρώπους. Και οι Μπολσεβίκοι ελπίζουν ότι μπορούν να εξαφανίσουν την ανθρώπινη επιθετικότητα εξασφαλίζοντας την ικανοποίηση των υλικών αναγκών όλων και εγκαθιδρύοντας ισότητα μεταξύ των μελών της κοινότητας. Θεωρώ αυτή την προσδοκία αυταπάτη. Προς το παρόν, είναι εξοπλισμένοι με τον πιο σχολαστικό τρόπο και διατηρούν τη συνοχή των οπαδών τους, όχι λιγότερο από οτιδήποτε άλλο, μέσω του μίσους απέναντι σε όλους όσους βρίσκονται εκτός της κοινότητάς τους. Εξάλλου, όπως κι εσείς ο ίδιος επισημαίνετε, το ζητούμενο δεν είναι να εξαλειφθεί πλήρως η ανθρώπινη επιθετική τάση. Εκείνο που μπορούμε να επιχειρήσουμε είναι να την κατευθύνουμε σε άλλες διεξόδους, ώστε να μη χρειάζεται να εκδηλώνεται με τη μορφή του πολέμου.

Με βάση τη μυθολογική, όπως την ονομάσαμε, θεωρία μας για τις ενορμήσεις, μπορούμε εύκολα να διατυπώσουμε μια αρχή σχετικά με τους έμμεσους τρόπους καταπολέμησης του πολέμου. Εάν η προθυμία για πόλεμο αποτελεί έκφραση της ενόρμησης καταστροφής, τότε είναι εύλογο να αντιτάξουμε απέναντί της τον αντίπαλο αυτής της ενόρμησης, δηλαδή τον Έρωτα. Ό,τι δημιουργεί συναισθηματικούς δεσμούς μεταξύ των ανθρώπων λειτουργεί αναγκαστικά ως δύναμη αντίθετη προς τον πόλεμο. Οι δεσμοί αυτοί μπορούν να λάβουν δύο μορφές. Η πρώτη είναι οι σχέσεις αγάπης προς τον συνάνθρωπο, ακόμη και όταν δεν έχουν σεξουαλικό χαρακτήρα. Η ψυχανάλυση δεν έχει λόγο να ντρέπεται, όταν χρησιμοποιεί εδώ τη λέξη αγάπη, αφού το ίδιο ακριβώς διδάσκει και η θρησκεία: «Αγάπα τον πλησίον σου όπως τον εαυτό σου.» Είναι βέβαια εύκολο να διατυπωθεί αυτή η εντολή, αλλά πολύ δυσκολότερο είναι να εφαρμοστεί. Η δεύτερη μορφή συναισθηματικού δεσμού είναι εκείνη που δημιουργείται μέσω της ταύτισης. Κάθε τι που αναδεικνύει κοινά στοιχεία μεταξύ των ανθρώπων γεννά τέτοια συλλογικά αισθήματα, τέτοιες

ταυτίσεις. Πάνω σε αυτές στηρίζεται, σε μεγάλο βαθμό, η συγκρότηση της ανθρωπίνης κοινωνίας.

Μέσα από την παρατήρησή σας σχετικά με την κατάχρηση της εξουσίας αντλώ και μια δεύτερη υπόδειξη για έναν έμμεσο τρόπο περιορισμού της πολεμικής διάθεσης. Ένα στοιχείο της έμφυτης και μη εξαλείψιμης ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων είναι, ότι αυτοί διακρίνονται σε ηγέτες και σε ακολούθους. Οι δεύτεροι αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα. Έχουν ανάγκη από μια αυθεντία που να λαμβάνει αποφάσεις για λογαριασμό τους, στις οποίες, κατά κανόνα, υποτάσσονται άνευ όρων. Εδώ ακριβώς θα έπρεπε να στραφεί η προσπάθεια. Θα έπρεπε να δοθεί πολύ μεγαλύτερη μέριμνα, από όση έχει δοθεί μέχρι σήμερα, στη διαμόρφωση μιας ανώτερης τάξης ανθρώπων, οι οποίοι να σκέφτονται ανεξάρτητα, να μην υποκύπτουν στον εκφοβισμό και να αναζητούν την αλήθεια. Σε αυτούς θα μπορούσε να ανατεθεί η καθοδήγηση των μαζών που αδυνατούν να σκέφτονται αυτόνομα. Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη απόδειξη, ότι οι αυθαιρεσίες της κρατικής εξουσίας και η απαγόρευση της ελεύθερης σκέψης από την Εκκλησία δεν ευνοούν την καλλιέργεια μιας τέτοιας τάξης ανθρώπων. Η ιδανική κατάσταση θα ήταν, βέβαια, μια κοινότητα ανθρώπων που θα είχαν υποτάξει τη ζωή των ενορμήσεών τους στην κυριαρχία της λογικής. Τίποτε άλλο δεν θα μπορούσε να δημιουργήσει μια τόσο πλήρη και ανθεκτική ενότητα μεταξύ των ανθρώπων, ακόμη και αν εξέλιπαν οι συναισθηματικοί δεσμοί που τους συνδέουν. Πιθανότατα όμως πρόκειται για μια ουτοπική ελπίδα. Οι άλλοι, έμμεσοι τρόποι πρόληψης του πολέμου είναι ασφαλώς περισσότερο πραγματοποιήσιμοι. Δεν υπόσχονται ωστόσο γρήγορα αποτελέσματα. Απρόθυμα σκέφτεται κανείς μύλους που αλέθουν τόσο αργά, ώστε είναι πιθανό να πεθάνει κανείς από την πείνα προτού πάρει το αλεύρι.

Βλέπετε λοιπόν, ότι δεν προκύπτουν ιδιαίτερα πρακτικές λύσεις, όταν ζητείται η γνώμη ενός θεωρητικού, που απέχει από την καθημερινή πραγματικότητα, για επείγοντα πρακτικά προβλήματα. Είναι προτιμότερο, σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, να αντιμετωπίζεται ο κίνδυνος με τα μέσα που είναι άμεσα διαθέσιμα. Θα ήθελα, ωστόσο, να εξετάσω ακόμη ένα ερώτημα, το οποίο δεν θίγεται στην επιστολή σας, αλλά το οποίο παρουσιάζει για μένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Γιατί ξεγειρόμαστε τόσο έντονα απέναντι στον πόλεμο, εσείς κι εγώ, καθώς και τόσοι άλλοι; Γιατί δεν τον αποδεχόμαστε, όπως αποδεχόμαστε μία από τις πολλές επώδυνες δοκιμασίες της ζωής; Δεν φαίνεται, άραγε, να είναι κάτι φυσικό, βιολογικά θεμελιωμένο και, στην πράξη, σχεδόν αναπόφευκτο;

Μην τρομάζετε από τον τρόπο με τον οποίο διατυπώνω το ερώτημα. Για τους σκοπούς μιας θεωρητικής διερεύνησης ίσως επιτρέπεται να φορέσει κανείς το προσωπείο μιας αποστασιοποιημένης ανωτερότητας, την

οποία στην πραγματικότητα δε διαθέτει. Η απάντηση θα ήταν, ότι κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα στη ζωή του, ότι ο πόλεμος αφανίζει ανθρώπινες ζωές γεμάτες ελπίδα, ότι φέρνει το άτομο σε καταστάσεις που το εξευτελίζουν, ότι το εξαναγκάζει να σκοτώνει άλλους ανθρώπους, ενώ δεν το επιθυμεί, ότι καταστρέφει πολύτιμα υλικά αγαθά, τα οποία αποτελούν προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας και πολλά ακόμη. Θα μπορούσε επίσης να προστεθεί, ότι ο πόλεμος, με τη μορφή που έχει λάβει σήμερα, δεν αφήνει κανένα περιθώριο για την εκπλήρωση του παλιού ηρωικού ιδεώδους και ότι ένας μελλοντικός πόλεμος, εξαιτίας της συνεχούς τελειοποίησης των μέσων καταστροφής, ενδέχεται να οδηγήσει στην ολοκληρωτική εξόντωση του ενός ή ακόμη και των δύο αντιπάλων. Όλα αυτά είναι αληθινά και φαίνονται τόσο αδιαμφισβήτητα, ώστε προκαλεί μόνο απορία το γεγονός, ότι ο πόλεμος δεν έχει ακόμη απορριφθεί με μια καθολική συμφωνία της ανθρωπότητας. Βεβαίως, θα μπορούσε κανείς να συζητήσει ορισμένα από αυτά τα επιχειρήματα. Είναι αμφίβολο για παράδειγμα, αν η κοινότητα δεν θα έπρεπε να διαθέτει κάποιο δικαίωμα πάνω στη ζωή του ατόμου. Δεν μπορούν όλες οι μορφές πολέμου να καταδικαστούν στον ίδιο βαθμό. Όσο εξακολουθούν να υπάρχουν κράτη και έθνη πρόθυμα να εξοντώσουν αδίστακτα άλλους λαούς, οι τελευταίοι θα είναι αναγκασμένοι να προετοιμάζονται για πόλεμο. Ας προσπεράσουμε όμως γρήγορα αυτές τις σκέψεις, γιατί δεν αποτελούν το αντικείμενο της συζήτησης στην οποία με προσκαλέσατε. Θέλω να καταλήξω σε κάτι διαφορετικό. Πιστεύω ότι ο βαθύτερος λόγος για τον οποίο εξεγερόμαστε απέναντι στον πόλεμο είναι ότι δεν μπορούμε να κάνουμε διαφορετικά. Είμαστε ειρηνιστές, επειδή είμαστε αναγκασμένοι να είμαστε, για λόγους που έχουν οργανική, δηλαδή βιολογική, βάση. Και ακολούθως μας είναι εύκολο να δικαιολογήσουμε αυτή τη στάση με λογικά επιχειρήματα.

Αυτό, βέβαια, δύσκολα γίνεται κατανοητό χωρίς κάποια εξήγηση. Εννοώ το εξής: από αμνημονεύτων χρόνων η ανθρωπότητα διανύει μια συνεχή διαδικασία πολιτισμικής εξέλιξης. (Γνωρίζω ότι άλλοι προτιμούν να την ονομάζουν πολιτισμό). Σε αυτή τη διαδικασία οφείλουμε ό,τι καλύτερο έχουμε γίνει ως ανθρώπινο είδος, αλλά και ένα μεγάλο μέρος από όσα μας προκαλούν οδύνη. Οι αφορμές και οι απαρχές της παραμένουν ασαφείς, η τελική της έκβαση είναι αβέβαιη, ενώ μόνο ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της διακρίνονται με σχετική σαφήνεια. Ίσως μάλιστα αυτή η διαδικασία να οδηγήσει κάποτε ακόμη και στην εξαφάνιση του ανθρώπινου είδους, αφού επηρεάζει με περισσότερους από έναν τρόπους τη σεξουαλική λειτουργία. Ήδη σήμερα οι λιγότερο πολιτισμένες φυλές και τα λιγότερο εξελιγμένα κοινωνικά στρώματα αυξάνονται αριθμητικά ταχύτερα από τους ιδιαίτερα πολιτισμένους πληθυσμούς. Ίσως η διαδι-

κασία αυτή να μπορεί να συγκριθεί με την εξημέρωση ορισμένων ζωικών ειδών. Αναμφίβολα συνοδεύεται και από σωματικές μεταβολές. Δεν έχουμε εξοικειωθεί ακόμη με την ιδέα, ότι η πολιτισμική εξέλιξη αποτελεί μια τέτοια οργανική διαδικασία. Οι ψυχικές μεταβολές που συνοδεύουν την εξέλιξη του πολιτισμού είναι εμφανείς και αναμφισβήτητες. Συνίστανται σε μια συνεχή μετατόπιση των σκοπών των ενορμήσεων και σε έναν ολοένα μεγαλύτερο περιορισμό των ενορμητικών παρορμήσεων. Εμπειρίες που προκαλούσαν ευχαρίστηση στους προγόνους μας έχουν καταστεί για εμάς αδιάφορες ή ακόμη και αποκρουστικές. Υπάρχουν οργανικοί λόγοι για τους οποίους έχουν μεταβληθεί οι ηθικές και αισθητικές αξίες μας. Από τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά του πολιτισμού, δύο φαίνονται να είναι τα σημαντικότερα: η ενίσχυση του νου, ο οποίος αρχίζει να κυριαρχεί πάνω στην ενορμητική ζωή, και η εσωτερίκευση της επιθετικής τάσης, με όλες τις ευεργετικές αλλά και επικίνδυνες συνέπειες που αυτή συνεπάγεται. Ο πόλεμος έρχεται σε κατάφωρη αντίθεση με τις ψυχικές στάσεις που μας επιβάλλει αυτή η πολιτισμική διαδικασία. Γι' αυτό και εξεγειρόμαστε απέναντί του· απλούστατα, δεν μπορούμε πλέον να τον ανεχθούμε. Η απόρριψή του δεν είναι μόνο διανοητική ή συναισθηματική. Για εμάς τους ειρηνιστές αποτελεί μια βαθιά, σχεδόν οργανική δυσανεξία, μια ιδιοσυγκρασιακή αποστροφή, θα έλεγε κανείς, στην πιο έντονη μορφή της. Και φαίνεται, ότι οι αισθητικές ταπεινώσεις που συνεπάγεται ο πόλεμος συμβάλλουν στην εξέγερσή μας σχεδόν στον ίδιο βαθμό με τις ίδιες του τις ωμότητες.

Πόσο ακόμη λοιπόν θα χρειαστεί να περιμένουμε, ώσπου και οι υπόλοιποι άνθρωποι να γίνουν ειρηνιστές; Κανείς δεν μπορεί να το γνωρίζει. Ίσως, όμως, να μην αποτελεί ουτοπική ελπίδα, ότι η επίδραση των δύο παραγόντων, της προόδου του πολιτισμού και του δικαιολογημένου φόβου απέναντι στις συνέπειες ενός μελλοντικού πολέμου, θα οδηγήσει, σε εύλογο χρονικό διάστημα, στον τερματισμό των πολέμων. Δεν είμαστε σε θέση να προβλέψουμε μέσα από ποιες οδούς ή ποιες παρακάμψεις θα συμβεί αυτό. Ωστόσο, μπορούμε ήδη από τώρα να πούμε το εξής: Καθετί που προάγει την ανάπτυξη του πολιτισμού εργάζεται ταυτόχρονα και εναντίον του πολέμου.

Σας χαιρετώ εγκάρδια και σας ζητώ συγγνώμη, αν οι σκέψεις που ανέπτυξα σας απογοήτευσαν.

Δικός σας,
Σίγκμουντ Φρόυντ